

Rozdział 1

Kultura z perspektywy zarządzania bankiem

Analizując kulturowe uwarunkowania rozwoju banków z udziałem kapitału obcego i zarządzania nimi, przede wszystkim należy wyjaśnić, co kryje się pod tak ogólnymi pojęciami, jak „kultura” czy „kulturowy”, czy też pojęciami doprecyzowującymi, takimi jak „kultura narodowa”, „kultura ekonomiczna” i „kultura organizacyjna”. Dokładne określenie „filtru”, przez jaki prezentowana będzie problematyka sektora bankowego, a w jego ramach szczególnie rola inwestorów zagranicznych, powinna pozwolić nie tylko na zasadnicze wyjaśnienie używanej nomenklatury oraz zarysowanie granic obszaru badawczego, lecz także na wskazanie różnorodności, niejednoznaczności i niuansów wiążących się z tą problematyką. Zwłaszcza bowiem w przypadku trudno dającej się doprecyzować sfery kulturowej, właśnie kwestie definicyjne i interpretacyjne oraz przyjmowany paradygmat badawczy prowadzić mogą do formułowania odmiennych wniosków. Wobec tego w pierwszej kolejności wyjaśniona zostanie geneza pojęcia kultura. Autor przeprowadzi przegląd definicji oraz przedstawi ich ewolucję, wskazując sformułowanie, które przyjął na potrzeby niniejszej monografii. W dalszej kolejności uwaga zostanie przeniesiona na poziom narodowy i odpowiadające mu wymiary kulturowe, szeroko opisane w literaturze. Następnym krokiem będzie wprowadzenie do tematyki kultur organizacyjnych. Mając na względzie osadzenie w problematyce gospodarczej, zwłaszcza rynków finansowych, podjęta zostanie próba wyjaśnienia ekonomicznych aspektów kultury, w tym związanych z narodowymi stylami zarządzania i preferencjami stosowania ładu korporacyjnego. Wszystkim tym rozważaniom towarzyszyć będą odwołania do specyfiki bankowości, a zwłaszcza jej polskich realiów.

1.1. Geneza i definicje kultury

Pojęcie kultura ma swój źródłosłów w łacińskim określeniu *cultura*, oznaczającym pierwotnie w starożytnym Rzymie uprawianie roli, ale potem także doskonalenie ducha. Wywodzi się od słowa *colere* – uprawiać (chodziło tu o ziemię), a za sprawą Cyserona również pielęgnować (doskonalić) i uszlachetniać ludzki

umysł. Z czasem odniesienie do rolnictwa przyjęło formę *agri-cultura*, a właśnie M.T. Cyceon w swoich *Rozmowach tuskulańskich* użył określenia kultura w odniesieniu do sfery duchowej – *animi cultura* (kultura ducha). Podobnie w starożytnej Grecji używano terminu *paidéia*, rozumianego jako wszechstronną „uprawę” odnoszącą się do wychowania człowieka, w aspekcie indywidualnym i społecznym¹.

Powrót do starożytnego ujęcia kultury, po średniowiecznym okresie przywiązania do kultu religijnego – *cultura Christi, culturadolorum* – nastąpił dopiero w XVII w., kiedy S. van Pufendorf przeciwstawił „stan natury” „stanowi kultury”, przynależnemu w sensie socjologicznym społeczności ludzi zrzeszonych, chronionych prawem. Ostatecznie J.G. Herder nadał określeniu „kultura” współczesne rozumienie [*ibidem*], wyrażające się w stwierdzeniu, że jest to „tradycja wychowania człowieka w kierunku jakiegokolwiek postaci szczęśliwości ludzkiej i ludzkiego trybu życia” [Herder, 1962, s. 388]. Nie przeciwstawił on kultury naturze, natomiast podkreślił jej rolę w stanowieniu istoty narodu [Szymaniec, 2008]. W ten sposób J.G. Herder stworzył podwaliny pod określenie kultury narodowej, gdyż dla niego każdy lud czy też każdy człowiek ma własną kulturę, bez względu na to, jak ją oceniamy i jaki jest stopień rozwoju danego społeczeństwa.

Pierwsza naukowa, bardzo szeroka definicja terminu kultura pojawiła się w pracy E.B. Tylora *Primitive culture* z 1871 r. mówiąca, że „Kultura, czyli cywilizacja w najszerszym, etnograficznym znaczeniu jest złożoną całością, która obejmuje wiedzę, wierzenia, sztukę, moralność, prawo, obyczaje i pozostałe zdolności i nawyki człowieka jako członka społeczeństwa... [oraz – LK] ...katalog wszystkich przejawów życia publicznego danego narodu przedstawia to, co nazywamy kulturą” [Tylor, 1896, s. 15, 20]. E.B. Tylor utożsamiał zatem kulturę z cywilizacją. Było to konsekwencją podejścia sięgającego jeszcze XVIII w. (tradycja francuska), które traktowało cywilizację jako synonim kultury, oznaczającej proces doskonalenia się człowieka, opanowywania sił przyrody i tworzenia racjonalnych form życia społecznego. Odmienne podchodzili do tego zagadnienia myśliciele niemieccy (tradycja niemiecka), odróżniając kulturę od cywilizacji i odnosząc tę ostatnią do sfery materialnej, obejmującej technologiczne osiągnięcia człowieka oraz organizacyjne wytwory jego życia. Do dnia dzisiejszego można spotkać oba podejścia, choć stale podlegają one ewolucjom. Do pierwszej grupy, odwołującej się do tradycji francuskiej, zaliczyć można Jana Pawła II [1998] czy F. Fukuyamę [2000], natomiast do drugiej (niemieckiej) A. i H. Tofflerów [1996] czy W. Tatarkiewicza [1978]. Ten ostatni wskazywał na obiektywny charakter cywilizacji, częściowo materialny i należący do świata zewnętrznego, podczas gdy kultura cechuje się subiektywnością, zindywidualizowaniem, nastawieniem psychicznym i wewnętrznym, różnym dla każdego człowieka. To właśnie jednostki o wyższej kulturze stymulują postęp cywilizacji, a ta przyczynia się do podniesienia kultury pozostałych ludzi [Tarasiewicz, 2011].

¹ Termin „kultura”, zob.: *Powszechna encyklopedia filozofii*, 2010.

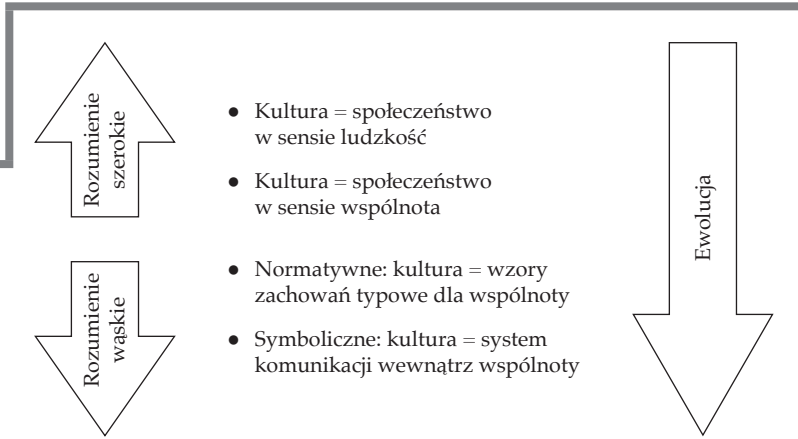
Od drugiej połowy XIX w. badanie kultury i próby jej zdefiniowania stały się domeną aktywności przedstawicieli dwóch nowych dyscyplin naukowych – socjologii i antropologii. W tej drugiej wyróżnia się dwa nurty: antropologii fizycznej² i antropologii kulturowej (społecznej). Początkowo w rozważaniach na temat kultury prym wiodli antropolodzy, do których zaliczał się E.B. Tylor. Ważną postacią był też amerykański badacz niemieckiego pochodzenia – F. Boas. Jego zdaniem *„Kultura może być zdefiniowana jako całość umysłowych i fizycznych reakcji oraz działań, które zbiorowo, a także indywidualnie charakteryzują zachowania jednostek wchodzących w skład grupy społecznej, w stosunku do ich środowiska naturalnego, do innych grup, do członków danej grupy i każdej jednostki w stosunku do siebie samej. Obejmuje ona również wytwory owych działań i ich rolę w życiu grup. Proste wyliczenie tych wszystkich aspektów życia nie konstituuje jednak kultury. (...) Jej elementy nie są od siebie niezależne, lecz – przeciwnie – tworzą strukturę”* [Boas, 1938, s. 159]. Podejście to zaakcentowało związek kultury z poszczególnymi grupami społecznymi, a zatem ich różnorodność oraz jej uporządkowanie. Kultura według F. Boasa stanowi pewien system lub strukturę, a nie katalog przejawów życia publicznego, pojawiający się w koncepcji E.B. Tylora. Akcent położony został nie tylko na składniki kultury, lecz także na ich wzajemne związki i oddziaływanie. Było to szerokie ujmowanie kultury, zrównywane z całością życia społecznego czy nawet ze społeczeństwem. Odpowiedź na takie rozumienie kultury dała amerykańska „szkoła kultury i osobowości” (*culture and personality approach*), proponując rozróżnienie kultury od społeczeństwa. Przedstawiciele tego nurtu (m.in. R. Linton) wskazywali na normatywne rozumienie kultury jako zespołu wzorów zachowań obowiązujących w danej zbiorowości oraz ich rezultatów, czyli systemu zobiektywizowanych norm podzielanych przez społeczność i przekazywanych w procesie socjalizacji. W tym czasie pojawiały się też inne próby zdefiniowania kultury. Brytyjski antropolog, A.R. Radcliffe-Brown, określił kulturę jako zespół wszystkich zwyczajów społecznych występujących w danej zbiorowości [Flis, 2001, s. 12–14]. Był on, razem z B. Malinowskim, głównym przedstawicielem strukturalnego funkcjonalizmu, wskazującego znaczenie zjawisk kulturowych dla całości systemu społecznego [Radcliffe-Brown, 1952; Malinowski, 1994]. Cechowało się ono zakotwiczeniem w kulturowym uniwersalizmie i realizmie. W opozycji powstał nurt interpretatywizmu, postulujący relatywizm i partykularyzm kulturowy [Sułkowski, 2012, s. 18–19], nastawiony na odkrywanie znaczeń na danym społecznym podłożu [Geertz, 2005, s. 24]. Rozwój tego kierunku datuje się na drugą połowę XX w. Na rozumieniu kultury przez pryzmat logiki powiązań symbolicznych skupili się E. Leach i C. Geertz, dla których kultura to system znaczeń pozostających między sobą w zmiennych i niejednoznacznych relacjach [Flis, 2001, s. 14–15]. Symboliczne rozumienie kultury występuje też u francuskiego antropologa C. Levi-Straussa. Dla niego kultura

² Antropologia fizyczna zajmuje się badaniem zmienności cech anatomicznych i fizjologicznych człowieka w czasie i przestrzeni i nie jest przedmiotem zainteresowań autora w tej pracy.

stanowiła system komunikacji między ludźmi, występujący w formie werbalnej i pozawerbalnej, czyli komunikacji w ramach zobiektywizowanych konwencji i znaczeń. W tym kierunku poszły inne badania nad istotą kultury, w tym prace E.A. Gellnera, brytyjskiego filozofa, socjologa i antropologa społecznego. Zdefiniował on kulturę jako „system idei, znaków, skojarzeń, sposobów zachowania i porozumiewania się” [Gellner, 1991, s. 16]. Podejście interpretatywno-symboliczne zdominowało antropologię kulturową w latach 60. i 70 XX w.

Rysunek 1.1.

Ewolucja antropologicznego rozumienia kultury

Źródło: na podstawie: Flis, 2001, s. 16.

Rysunek 1.1. bardzo schematycznie, ale jednocześnie obrazowo, przedstawia ewolucję poglądów i definiowania kultury przez antropologów – od bardzo szerokiego podejścia E.B. Tylora do coraz węższego jej pojmowania w ramach kierunku normatywnego, a jeszcze bardziej – symbolicznego.

Różnorodność formułowania samego pojęcia „kultura”, jak i jej opisów, przyczyniła się do wielokrotnego podejmowania przez badaczy prób zestawienia i klasyfikacji poszczególnych definicji. Do najbardziej znanych opracowań należy praca brytyjskich antropologów A.L. Kroebera i C. Kluckhohna – *Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions* [1952]. Ich przegląd zawiera ponad 160 definicji kultury, pogrupowanych w sześć kategorii³:

- 1) opisowo-wyliczające (nominalistyczne), praktycznie opisujące części składowe kultury;
- 2) historyczne, akcentujące czynnik tradycji, dziedziczenia i dorobku zbiorowego;
- 3) normatywne, wskazujące na podporządkowanie zachowań człowieka normom, wzorom, ideałom, wartościom i modelom;

³ Zob. np.: Kłoskowska, 2007; s. 20–23; Gruchoła, 2010, s. 97–98; Bachnik, 2010, s. 10–11.

4) psychologiczne, podkreślające mechanizmy uczenia się, rozwiązywania problemów, zwyczaję, formowanie się nawyków kulturowych, adaptację oraz kształtowanie osobowości;

5) strukturalne, nastawione na prezentowanie struktury danej kultury, wzajemne powiązania jej elementów oraz jej organizację,

6) genetyczne, kładące nacisk na wyjaśnienie pochodzenia kultury, w tym symbole, idee, artefakty.

Powyższy przegląd definicji kultury został przeprowadzony w latach 50. XX w. Rozwój zarówno antropologii, jak i innych dyscyplin naukowych zainteresowanych zagadnieniami kulturowymi, przyniósł kolejne próby zdefiniowania kultury. Stąd dla przykładu, zestawienie przygotowane przez zespół J.R. Baldwina w 2006 r. zawierało już 313 definicji i koncentrowało się na okresie po roku 1952 [Baldwin i in. (red.), 2006]. W tym przypadku główne kryteria, wyróżniające poszczególne grupy pojęciowe, dotyczyły [Bachnik, 2010, s. 12–13]:

a) struktury (wzorca) – sposób i styl życia, struktura poznawcza (myśli, wierzenia, założenia, znaczenia, wartości, preferencje, standardy, interpretacje), struktura behawioralna (wzory zachowań, zwyczajów, praktyk, działań, ceremonie i rytuały), struktura znaczeniowa (symbole, język, procesy dyskursu, komunikacja, system przedkładania myśli i uczuć), struktura relacyjna (relacje z innymi, system orientacji), organizacja społeczna (formy organizacyjne, instytucje polityczne i prawne, religia), sposób opisu grup ludzkich – czyli przedstawienie kultury jako systemu składającego się z elementów i różnych ich kombinacji;

b) funkcji – wyznaczanie kierunku, procesu uczenia się (adaptacji), określenie wspólnej tożsamości, poczucia przynależności i obcości, wyrażanie wartości, tworzenie stereotypów, dostarczanie środków kontroli nad jednostkami i zbiorowościami – czyli podejście narzędziowe;

c) procesów – odróżnianie jednej grupy od drugiej, nadawanie sensu i znaczenia, określanie zależności międzyludzkich, postępowanie w kwestiach społecznych, ustanawianie dominacji oraz przekazywanie sposobu i stylu życia – czyli akcentowanie czynnika tworzenia się i trwania kultury;

d) produktu – wytwory aktywności ludzkiej (zarówno poszczególne artefakty, jak i ogólniej – sztuka, architektura, literatura) – czyli nastawienie na osiągnięte efekty, częściowo wraz z przypisaną im symboliką;

e) wyrafinowania – kategorie postępu moralnego, rozwoju umysłowego, dbania o rozwój fizyczny – czyli kultywowanie wyższych wartości, wykorzystywanie intelektu i moralności, odróżniających człowieka od zwierząt;

f) władzy lub ideologii – dominacja polityczna lub ideologiczna – czyli ustanawianie władzy w stosunku do całych społeczności lub ich części składowych;

g) przynależności do grupy – odniesienie się do miejsca lub wyróżnionej grupy społecznej – czyli traktowanie kultury według przekroju terytorialnego (np. państwa, regionu) oraz przynależności do poszczególnych grup (np. narodowych, zawodowych).

Na podstawie tych prac powstała zbiorcza definicja wskazująca, że: „*Kultura składa się ze wzorów zachowania, jawnych i ukrytych, przekazywanych pod postacią symboli, osiągnięć grup ludzkich; istotny rdzeń kultury składa się z wyphywających z tradycji (historycznie odziedziczonych i wybranych) idei i towarzyszących im wartości; system kulturowy może z jednej strony być postrzegany jako wynik działania, a z drugiej jako element warunkujący dalsze działanie*” [Baldwin i in. (red.), 2006, s. 8–9].

Przytoczony przegląd ma charakter interdyscyplinarny. Ważne w nim miejsce zajmuje pokrewna antropologii dyscyplina nauki – socjologia. Związki między nimi są bardzo silne, o czym świadczy m.in. fakt, że normatywna koncepcja kultury została przeniesiona z antropologii na grunt socjologii przez znanych socjologów, w tym Polaka mieszkającego i pracującego w Stanach Zjednoczonych – F. Znanieckiego. Był on zwolennikiem interpretatywizmu. Do grona socjologów zajmujących się kulturą, a czerpiących z dorobku antropologii, dołączyć należy T. Parsonsa i R. Mertona. Obaj zaliczali się do przedstawicieli funkcjonalizmu, choć znacząco różnili się między sobą [Flis, 2001, s. 16].

Dla socjologów zasadnicze znaczenie ma: otaczanie przez kulturę całego życia człowieka, brak jej charakteru wartościującego (np. odnoszenie się nie tylko do zachowań pożądanych, lecz także do tych, które są uznawane za niemoralne), podkreślanie charakteru wytworu zbiorowego, a nie indywidualnego, oraz narastanie i przekształcanie w czasie [Szacka, 2003, s. 76–77, za: Zenderowski, Koziński, 2012, s. 10–11]. Podkreślanie tych aspektów kultury z różnym natężeniem znajdziemy praktycznie u wszystkich przedstawicieli tej dyscypliny naukowej. Natomiast inny, charakterystyczny dla socjologów nurt rozróżniania kultury materialnej (dotyczącej wszystkich dotykanych, konkretnych wytworów społeczeństwa, służących potrzebom bytowym) od kultury niematerialnej (duchowej, symbolicznej) zaprezentowała A. Kłoskowska [Gruchoła, 2010, s. 98–99]. Wprowadziła ona jednak w tym drugim przypadku określenia kultury społecznej (socjetalnej) z człowiekiem w roli głównej oraz kultury symbolicznej (sfera czynności, wartości i przeżyć autotelicznych, niezwiązanych z ludzkimi potrzebami biologicznymi i społecznymi) [Kłoskowska, 2007, s. 67–81]. Podobny podział kultury na cywilizację zewnętrzną (technika, technologia, wiedza), cywilizację wewnętrzną (państwo, prawo, moralność) oraz kulturę właściwą (sztuka, idee i religia) wcześniej zaproponował A. Weber [1927, za: Gruchoła, 2010, s. 99]. J. Szczepański podał definicję, zgodnie z którą „*kultura to ogół wytworów działalności ludzkiej, materialnych i niematerialnych, wartości i uznawanych sposobów postępowania, zobiektywizowanych i przyjętych w dowolnych zbiorowościach, przekazywanych innym zbiorowościom i następnym pokoleniom*” [Szczepański, 1963, s. 47]. Akcentowany jest tu element dziedziczenia kultury, a zatem podkreślenie, jak istotne znaczenie ma historia kształtowania się danej społeczności. Z socjologicznego punktu widzenia, zdaniem M. Golki, w pojmowaniu kultury najistotniejsze są następujące kwestie [Golka, 2008, s. 54–55]:

- jej abstrakcyjny charakter (konieczność istnienia konwencji znaczeniowej, w celu jej zdefiniowania);

- zbiorowość wzorów zachowań (idei, wartości, zasad), ich faktycznej postaci i efektów;
 - odróżnienie od natury, a zarazem powiązanie z nią;
 - zdolność do oderwania się od bezpośredniego autora i możliwość przejmowania przez innych ludzi;
 - przemieszczanie między ludźmi przez wychowanie i współdziałanie;
 - dziedziczenie kultury;
 - wszechogarniające otoczenie kulturowe, mające wpływ na każde zachowanie człowieka;
 - wspólnotowość kultury, przynależna do danej społeczności;
 - nadawanie wartości elementom kultury;
 - trwałość, a jednocześnie adaptowalność kultury do zmieniających się warunków, doświadczeń, potrzeb i pokoleń;
 - zintegrowany charakter, podlegający jednak przekształceniom.

Definicja M. Golki głosi zatem, że „kulturą jest układ wzorów zachowań, samych zachowań, i ich wytworów, które są tworzone, nabywane, stosowane i przekształcane w procesie życia społecznego” [*ibidem*, s. 60].

Normatywne rozumienie kultury podkreśliła B. Szacka, podając swoją definicję, w której przyjęła, że są to „wzory sposobów odczuwania, reagowania i myślenia, wartości i wyrastające z tych wartości normy, a także sankcje skłaniające do ich przestrzegania” [Szacka, 2003, s. 78]. Można zatem wskazać na istnienie: wzorów sposobów myślenia, reagowania i odczuwania (zarówno tych idealnych, jak i realnych, jawnych oraz ukrytych), wartości (uznawanych, odczuwanych i realizowanych), norm (moralnych, obyczajowych i zwyczajowych) wyznaczających ład aksjologiczny, sankcji (formalnych, nieformalnych) [*ibidem*, s. 78–81; Zenderowski, Cebul, Krycki, 2010, s. 66–70].

Wkład w definiowanie pojęcia kultury wnieśli również psychologowie społeczni. Do czołowych przedstawicieli z pewnością zalicza się E. Scheina. Jego główne dokonania dotyczą kultury organizacyjnej, ale ma on także znaczące osiągnięcia w sferze nauki o kulturze. Najważniejszym z nich jest trójwymiarowy model składający się elementów kultury uszeregowanych pod kątem możliwości ich obserwowania. Wyróżnił on zatem warstwy:

- 1) artefakty (materialne produkty działalności ludzkiej, widoczne, zewnętrznie wyrażane przejawy kultury)⁴;
- 2) normy i wartości (wyznaczające kierunek działania i zachowania);
- 3) podstawowe założenia (nieświadome, *a priori* przyjmowane przekonania, poglądy, myśli i uczucia, stanowiące źródło wartości i działań).

Model ten został zilustrowany na rysunku 1.2.

⁴ Artefakty można podzielić na: fizyczne (materialne wytwory kultury), językowe (język, mity, legendy i powieści) i behawioralne (schematy zachowań, rytuały, ceremonie) [zob.: Nogalski i in., 1998, s. 108–109].

Rysunek 1.2.

Model kultury według E. Scheina

Źródło: na podstawie: Schein, 1985, s. 14.

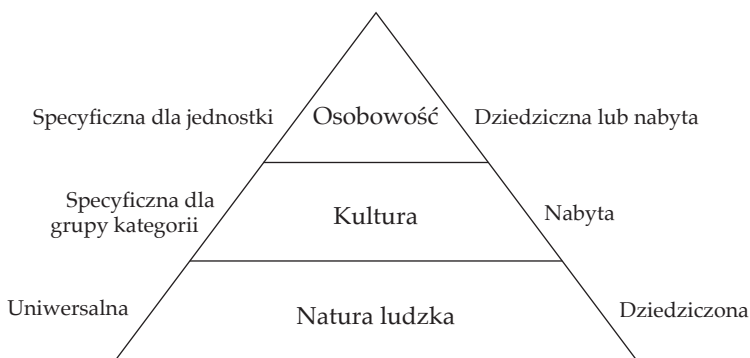
W modelu tym wyraźnie uwidacznia się wpływ podejścia psychologii społecznej, wskazujący na znaczną rolę natury ludzkiej i podświadomości w przyzwajaniu, kształtowaniu i rozpowszechnianiu kultury [Bjerke, 2004, s. 36].

Psychologiem społecznym jest też G. Hofstede, a jego propozycja zdefiniowania kultury również odwołuje się do tej dyscypliny naukowej. Twierdzi on, że kultura „*jest kolektywnym zaprogramowaniem umysłu, które odróżnia członków jednej grupy lub kategorii od drugiej*” [Hofstede, Hofstede, 2007, s. 17]. Tu również mamy podejście warstwowe, składające się z trzech poziomów (zob. rys. 1.3.):

- 1) natury ludzkiej– uniwersalny, dotyczący podstawowych potrzeb fizycznych i psychologicznych przynależnych każdemu człowiekowi;
- 2) kultury o charakterze kolektywnym i nabytym w procesie socjalizacji, związanej z daną, wyróżniającą się grupą lub kategorią społeczną;
- 3) osobowości.

Rysunek 1.3.

Model warstwowy kultury G. Hofstede

Źródło: na podstawie: Hofstede, Hofstede, 2007, s. 17.